

УДК 94(560) О-63

DOI <https://doi.org/10.32782/pahs/2021.33.3>

ОСМАНСЬКА ІМПЕРІЯ В МІЖЦИВІЛІЗАЦІЙНОМУ ДІАЛОЗІ В ПІВДЕННІЙ УКРАЇНІ. ДУМКИ З ПРИВОДУ НОВИХ ПІДХОДІВ ТУРЕЦЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ

Водотика Сергій Григорович,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри історії,
археології та методики викладання
Херсонського державного університету
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Робак Ігор Юрійович,

*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри суспільних наук,
Харківського національного медичного університету
robak@ukr.net
orcid.org/0000-0002-4837-4058*

Стаття присвячена огляду-рецензії книги відомого турецького історика Ільбера Ортайлі «Османи на трьох континентах». Автори послідовно проаналізували основні постулати праці в координатах історії османських володінь в Криму і Північному Причорномор'ї, приділивши головну увагу ролі Османської імперії у взаємодії цивілізацій Чорномор'я у періоди пізнього середньовіччя і раннього модерного часу.

Доведено, що історія Османської імперії має важливе значення для розуміння історії України. Османські впливи відіграли значну роль в історії українського народу та інших корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, кримських греків.

Автори погоджуються з тезою турецького дослідника про значний, а часом визначальний, вплив Османів на ситуацію у Чорномор'ї у XV–XVIII ст. та висловлюють свої міркування щодо окремих положень праці. Зокрема, І. Ортайлі кваліфіковано доводить, що Османська імперія була «державою близькосхідно-ісламського типу» і її присутність у Чорномор'ї мала наслідком взаємодію ісламської середземноморської цивілізації зі східноєвропейською православною, причому Україна знаходилась у центрі цієї взаємодії. Однак, не можна погодитись з твердженням історика щодо головної основи імперії – системи державного, передусім військового, рабства (девшірме). Вона дозволило створити величезну імперію, Сяючу Порту, але рабство не може створити суспільних механізмів поступу. Цивілізаційною основою Османської імперії стала її степова, тюрксько-степова, сутність.

В Османській імперії західні модернізаційні запозичення були поверховими, служили утилітарно-прагматичним цілям і не змінювали цивілізаційних основ. Власне це і стало основною причиною того, що у XVIII ст. Османи втратили свої володіння в Криму і Північному Причорномор'ї, які дістались Російській імперії. Показово, що обидві імперії висувають претензії на імперську, а не цивілізаційну, спадщину Римської імперії. У розвідці наголошується, що ці претензії не є достатньо обґрунтованими.

Ключові слова: І. Ортайлі, Османська імперія, спадщина, історія України, Північне Причорномор'я, Крим.

THE OTTOMAN EMPIRE IN THE INTERCIVILIZATION DIALOGUE IN SOUTHERN UKRAINE. THOUGHTS ON THE NEW APPROACHES TO TURKISH HISTORIOGRAPHY

Vodotyka Serhii Hryhorovych,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Professor at the Department of History,
Archeology and Teaching Methods,
Kherson State University
sergijvodotyka@gmail.com
orcid.org/0000-0001-6011-6468*

Robak Ihor Yuriiiovych,

*Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Social Sciences,
Kharkiv National Medical University
robak@ukr.net
orcid.org/0000-0002-4837-4058*

The article is devoted to reviewing the book by the well-known Turkish historian İlber Ortaylı "Ottomans on Three Continents". The authors consistently analyze the main postulates of the work in the history of Ottoman possessions in the Crimea and the Northern Black Sea region, focusing on the role of the Ottoman Empire in the interaction of Black Sea civilizations in the late Middle Ages

and early modern times.

The authors prove that the history of the Ottoman Empire is essential for understanding the history of Ukraine. Ottoman influences significantly impacted the history of the Ukrainian people and other indigenous peoples of Ukraine – Crimean Tatars, Karaites and Krymchaks, Crimean Greeks.

The authors agree with the thesis of the Turkish researcher about the significant and sometimes decisive influence of the Ottomans on the situation in the Black Sea region in the XV–XVIII centuries. Furthermore, the authors express their views on certain statements of the book. In particular, İlber Ortaylı proves that the Ottoman Empire was a "state of the Middle Eastern Islamic type". Its presence in the Black Sea resulted in the interaction of Islamic Mediterranean civilization with Eastern European Orthodoxy and Ukraine were at the centre of this interaction. However, the authors cannot agree with the historian's statement about the primary basis of the empire – the system of the state, especially military, slavery (devshirme). It allowed to creation of a vast empire, The Sublime or Ottoman Porte. However, slavery could not create social mechanisms of progress. The civilizational basis of the Ottoman Empire was its steppe, Turkic-steppe, essence.

In the Ottoman Empire, Western modernization borrowings were superficial, served utilitarian-pragmatic purposes, and did not change the foundations of civilization. Such selectable reforms were the reason why the Omans lost their possessions in the Crimea and the Northern Black Sea region to the Russian Empire in the eighteenth century. Significantly, both empires claim the imperial, not civilizational, heritage of the Roman Empire. The intelligence emphasizes that these claims are not sufficiently substantiated.

Key words: İlber Ortaylı, Ottoman Empire, heritage, history of Ukraine, Northern Black Sea Coast, Crimea.

Постановка проблеми. Історія османських володінь в Україні у значній мірі залишається малодослідженою. Між тим, вплив Османської імперії на історію України є незаперечним. Достатньо згадати, що українське козацтво упродовж 300 років мало справу з військом Порти. І це було не лише військове протистояння. Османські впливи простежувалися в багатьох рисах традиційної культури запорожців та українців. Адже могутня Порта була вагомим чинником історії України в період середньовіччя і раннього модерного часу. Значно вплинула Османська імперія на етнічну історію корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, які сформувалися саме у часи панування османів у Чорноморському басейні та васальній залежності Кримського ханату від Стамбулу. Однією з головних причин недостатнього вивчення проблеми є незначний рівень залучення вітчизняними істориками відповідних здобутків турецької історіографії. Саме це й зумовило нашу увагу до праці відомого турецького історика І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», нещодавно опублікованої в Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відсутній з огляду на те, що запропонований огляд є, наскільки відомо авторам, першим у вітчизняній історіографії. Зауважимо, що нами вже опублікована рецензія на зазначену працю турецького історика в координатах балканістики у друкованому органі Асоціації історичної балканістики Ніпербогеєа (Robak, Vodotyka, 2020). Однак в ній не аналізуються проблеми історії України на сторінках монографії І. Ортайлі.

Постановка завдання. Предметом розвідки є огляд положень праці І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», що стосуються історії України. Автори мають на меті ознайомити читача з відповідними думками шановного професора і поділитися своїми міркуваннями щодо деяких з них.

Викладення основного матеріалу дослідження. Інтерес українського читача до книги турецького історика зумовлений тим, що володіння Османської імперії охоплювали значну частину південної України з 1475 р до кінця XVIII ст., українське козацтво приймало активну участь у війнах XV–XVIII ст. з Портою.

Природно, що історія Османської імперії має важливе значення для розуміння історії України. Османські впливи відіграли значну роль в історії українського народу та інших корінних народів України – кримських татар, караїмів і кримчаків, приазовських греків.

Книга професора Анкарського університету, виразника поглядів значної частини наукової еліти та суспільства І. Ортайлі «Османи на трьох континентах», присвячена історії Османської імперії й чітко артикулює претензії держави Османів на роль III Риму. Вона є відредагованим збірником яскравих публічних виступів дослідника і структурно складається з передмови і 19 глав, побудованих за проблемно-хронологічним принципом від XV ст. до падіння імперії і тематично охоплює різноманітні аспекти – головні віхи історії, геополітичне положення, зовнішню політику, культуру, становище немусульманського населення тощо. Назвемо їх для дотримання загальноприйнятого порядку рецензування і для кращого уявлення проблематики праці: Історія Османів і освіта, Султан Мегмед Фатіг і похід на Отранто, Османи на трьох континентах, Османи та світ Середземномор'я, Епоха архітектора Сінан в Османській імперії, Управління в Османській імперії, Меншини та система міллету в Османській імперії, Друга облога Відня та її наслідки, Доба тюльпанів, Мідгат-паша та його правління, Османська імперія XVIII ст., Рівновага між державами Європи, які змінюються у XVIII столітті, Правова система Османів, Газі-паша й оборона Плевена, Великі держави й Османи, Світ XIX століття й Османи, Район в османській столиці: Уксюдар, Панство Фанару та Бейоглу за минулих століть, Останні Османи.

Відразу зазначимо, що в координатах української історії османських володінь у Північному Причорномор'ї не всі розділи рівноцінні. Деякі мають значний інтерес, оскільки недостатньо висвітлені в літературі. Скажімо нариси про освіту, цивілізаційну характеристику османської імперії, становище етноконфесійних меншин в державі-імперії. Окремі сюжети є більш-менш знайомими – облога Відня, стосунки імперії з великими державами, її історія у XVIII ст. Багато цікавого матеріалу можна знайти у розділах щодо управління та правової системи Османів.

Наголосимо, що спеціальний нарис, на кшталт «Османи та світ Середземномор'я» щодо Чорного моря у книзі відсутній. Більше того, навіть у розділах, які безпосередньо пов'язані з Україною (участь козаків у битві під Віднем 1683 р. чи збудована Сіаном Соборна п'ятнична мечеть в Євпаторії), згадки про Україну відсутні. Проте це не є принциповим. Важливим для нашого викладу є взаємодія Османської імперії з іншими цивілізаціями. Саме на цьому

й наголошує І. Ортайли, підкреслюючи, що «пізнати і зрозуміти османську історію, ідентичність не надто легко, потрібно вивчити, дослідити все наше довкілля, тобто найфундаментальніші світові цивілізації» (Ортайли, 2019: 13).

У розділі-нарисі «Історія Османів і освіта», обмірковуючи труднощі пізнання доби середньовіччя, автор зазначає: «Нарешті в більшості творів середньовічних авторів не завжди можливо відрізнити українців од росіян. Тобто звичка називати тодішніх українців «малоросами», а відомих нам росіян – «великоросами» не поширювалася на всіх, хай і гадають інакше» (Ортайли, 2019: 14). З цієї цитати зрозуміло, що етногенез українців уявляє проблему для автора. Так, І. Ортайли слушно зауважує, що в сучасній Туреччині недостатньо розвинута славістика, що заважає належному вивченню історії Османської імперії. Очевидно, що вітчизняна історіографія має аналогічні проблеми з тюркологією. А отже, взаємний діалог істориків Туреччини й України, хоча б на рівні перекладу праць найвідоміших дослідників, вимагає інтенсифікації та уваги відповідних інституцій.

У нарисі «Султан Мегмед Фатіг і похід на Отранто» природно основне місце посідає аналіз війни за Отранто 1480–1481 рр., втім деякі сентенції привернули нашу увагу. Так, автор цілком слушно стверджує, що Боснія і Кримський ханат з часів Мегмеда II Фатіха (завойовника, правив у 1451–1481 рр.) «існує як невід’ємний географічно-культурний елемент турецької політики» (Ортайли, 2019: 23). Хоча за великим рахунком при рівнянні Криму до Боснії не зовсім коректне через різницю, по-перше, політичного статусу і відповідно залежності від політики Османів та, по-друге, в етнічній історії – в Кримському ханаті не виник такий етнос як боснійці. Різниця етнополітичної ситуації вплинула на подальші долі Криму і Боснії.

У цьому розділі вперше проводиться порівняння між Римською і Османською імперіями. Зокрема, щодо релігійної політики Османів відносно не мусульман І. Ортайли твердить, що «Утілювалася своєрідна римська політика, що водночас узгоджувалася з давніми традиціями тюркських та ісламських імперій. Та власне, тюрки ще від XI ст. називали свою нову країну Roma (Rum), тобто Римом, Римською землею, а себе – Romalı (Rumî), отже її мешканцями. Зрештою султан Мегмед Фатіх прибрав собі титул Kauzer-i-Rum – цезар Риму» (Ортайли, 2019: 25). Просимо вибачення до довгу цитату, але порівняння Римської імперії з Османською та доведення формули, що саме остання стала Третім Римом (тобто у Москві з’явився суперник) стали основним лейтмотивом праці І. Ортайли.

Щодо термінології. Відомо, що румеями (тобто ромеями) звали в Кримському ханаті етнолінгвістичну групу кримських греків (тепер приазовських), які розмовляли кримсько-грецькою мовою. І хоча в їх етногенезі взяли участь візантійські християни – ромеї, тобто піддані Візантії, вже у XVI–XVII ст. в їх побуті, свідомості та культурі мало що нагадувало часи не те що Римської, але й Візантійської імперій. Тому щодо терміну «римської», хоча йдеться, очевидно, про Конійський (Румський) або Сельджуцький султанат (1077–1307 рр.) у Малій Азії, а не про Османів, зазначимо, що термінологія сама по собі не дає підстав для висновків

про характер Османської імперії.

Так, через тюркський родовід султанів, пануючу культуру, тяглість степових засад державно-політичного устрою, внутрішньої і зовнішньої політики імперію Османів в усій Європі й в Україні називали Туреччиною, а її підданих – турками. В самій імперії своє державне утворення іменували «Висока Османська держава» чи «Висока держава», а її піддані називали себе прибічниками Османа (Галенко, 2010: 652). До того ж етнолінгвістична група румеїв (кримських греків) ніяк не пов’язана з Османською імперією.

Тому (хоча не тільки тому) наголосимо, що теза про Османську імперію як нащадка Римської потребує щонайменше додаткового обґрунтування. У даному випадку зазначимо, що похідні від Римської імперії титули, варіанти етнонімів, географічно-територіальна спадковість чи окремі схожі елементи політики (у цьому розділі йдеться про ставлення до іновірців, централізацію, посилення влади султана) не є для цього достатньою підставою. Зазначені елементи внутрішньої політики у тій чи іншій мірі притаманні всім імперіям.

Доречним є також зазначити, що вітчизняні дослідники визнають візантійську (греко-римську) цивілізацію одним із джерел османської цивілізації поруч з багатьма іншими, причому султани і правляча еліта, на думку О. Галенка, зберегли «сильну степову ідентичність, всупереч впливу завойованих ними осілих народів» (Галенко, 2010: 662). Визнає це і сам І. Ортайли в пасажі щодо збереження такої суто степової традиції як вбивство правлячим султаном своїх братів, хоча у дещо заплутаній думці: «Убивство його (тобто Мегмеда II Фатіха – авт.) братів на ту пору закінчується. Утім цього вимагала адміністративна структура» (Ортайли, 2019: 25).

Останнім часом у вітчизняній літературі з’явилися продуктивні спроби окреслити роль Османської імперії у перебігу світової історії протягом XV ст. Скажімо, Д. Вирський у статті «Українська осінь Середньовіччя: «тектонічне» XV століття» висловлює кілька відповідних думок, що становлять інтерес у порівнянні з ідеями І. Ортайли. Так, Д. Вирський твердить про відродження світу-економіки «старого світу» (Євразія і Північна Африка), оскільки попередній виник після походів монголів у XIII ст. і зазнав фрагментації у XIV ст. У новому світі-економіці, який базувався передусім на ресурсах Заходу і Близького (додамо і Середнього – авт.) Сходу, боротьбу за гегемонію вели Османська імперія і Західна Європа. Середньовічні старі континентальні імперії, базовані на домінуванні родової аристократії, стали поступатися новим, які порівняно широко стали використовувати вогнепальну зброю, університетське розуміння права, нову армію (у Османів – яничари), мали більш строкату соціальну верству цивільних і військових службовців, в нових імперіях утверджувався абсолютизм (Вирський, 2019). Звичайно, в цілому XV ст. за своїм змістом було межею «осені середньовіччя», причому більшу частину цього століття в Україні взаємодія цивілізацій проходила без Османів, а домінуючий тренд поступу визначав Захід.

Проте захоплення Османською імперією Кафи (Феодосії) у 1475 р., перетворення Кримського ханату на васала Султанату, утвердження в басейнах Середземномор’я і Чорномор’я та, в першу чергу,

захоплення у 1453 р. Константинополя (це означало остаточне зникнення Русі чи то старої східноєвропейської цивілізації з її візантійським підґрунтям) свідчило, що вплив Османської цивілізації на ходу української історії, передусім Південної України, набуває визначальних рис. Сприяло цьому й те, що з 1517 р. Османи стали «захисниками» Мекки і Медини та, відповідно, усіх мусульман, що здійснювали хадж (Вирський, 2019).

У сенсі впливу світових цивілізацій на Південну Україну Османська імперія на кінець того ж таки XV ст. не мала суперників з огляду на те, що Велике князівство Литовське не зуміло закріпитися на узбережжі Чорного моря – лише башта (митниця) Вітовта в пониззі Дніпра залишилась від короткочасного перебування литовців. Князівство так і не стало імперією.

Османська імперія, слухно наголошує Д. Вирський, було типовою «пороковою імперією» – постійний професійний корпус яничар з вогнепальною зброєю (османські «яничарки» були поширені серед запорожців), потужна артилерія та регулярний флот забезпечили панування Османів у Північному Причорномор'ї та спроби утвердитися протягом XVI–XVII ст. на Поділлі й Подніпров'ї (достатньо згадати Чигиринські походи). Османські збройні сили дали поштовх відповідним революційним змінам у військовій справі європейських країн. Не слід забувати й те, що султани XV–XVI ст. були (порівняно, звичайно, із сучасниками) освіченими і справедливими (в розумінні тих часів) монархами універсального типу, що приводило до них на службу навіть вчених-християн доби Відродження (Фукуяма, 2019).

У нарисі «Османи на трьох континентах» І. Ортайли чітко зазначає, що з часів Сулеймана Пишного в імперії розпочався «Вік щастя». Османи завоювали «низовину України» (тобто Північне Причорномор'я) і у XVI–XVII ст. «панували на трьох континентах, збалансовуючи Середземномор'я, Східну Європу та Балкани. Безперечно, той баланс визначає й історію нашого сьогодення» (Ортайли, 2019: 40–41).

Це твердження не позбавлене сенсу – згадаємо хоча б альтернативи Б. Хмельницького напередодні Переяслава чи політику П. Дорошенка. Цей баланс був можливий тому, що Порта протистояла Московії (Росії) – відомо 13 російсько-турецьких війн XVI – початку XX ст. Так, з часів Івана Грозного до Першої світової війни між цими державами велись війни за Астрахань, Азов, Кавказ, Україну, Крим, Північне Причорномор'я, Балкани, чорноморські проливи. Тому залишається незрозумілою думка І. Ортайли про те, що у Османської імперії з Росією «серйозного конфлікту не було», а протиріччя ніби стосувалися Кримського ханства (Ортайли, 2019: 39–40).

Корисним і цікавим для аналізу ролі Османів у Північному Причорномор'ї є розділ «Управління в Османській імперії». І. Ортайли твердить, що адміністративно-територіальний устрій імперії (єялетна або провінційна система) був централізований і подібний до аналогічного інституту в Римській імперії (Ортайли, 2019: 59). Єялети ділилися на санджаки. До XX ст. управління регіонами було воєнізованим. Скажімо, санджак-бей був не стільки цивільною фігурою в адміністративній системі, скільки військовим

адміністратором і під час війни очолював сформований у саджаку військовий підрозділ і приєднувався до армії Османів. Це дозволяло поступово посилювати військо в ході слідування до театру війни. І. Ортайли порівнює османську систему управління захопленими територіями з «феодальною системою Заходу» і підкреслює, що в «Османській імперії жоден регіон зі своїми мешканцями загалом не підпорядковувався наказам феодальних бей» (Ортайли, 2019: 64). З такою думкою можна погодитися, але з одним принциповим застереженням. В Західній Європі у ранній модерний час вже почали формуватись централізовані національні держави, долаючи середньовічну роздробленість (звичайно, не без проблем). Ідеї універсальної всесвітньої (чи навіть європейської) імперії в цей історичний період виглядали анахронізмом, що засвідчила Священна Римська імперія, яка з 1525 р. стала імперією «німецької нації» з огляду на крах ідеї об'єднання західного християнського світу, чи розчарування Карла V Габсбурга щодо ідеї та практики будівництва всеєвропейської монархії.

Історичну обмеженість (а не універсальність) системи управління Османської імперії доби розквіту визнає й І. Ортайли. Так, він зазначає, що «система єялетів трималася завдяки жорсткій військовій ієрархії, як і тому, що чиновники контролювали один одного» (Ортайли, 2019: 66). Що ж, важливе зізнання, яке дозволяє оцінити відмінності імперії Османів порівняно із Заходом.

Оцінюючи цивілізаційну специфіку Османської імперії турецький учений наголошує, що «системи, які можна простежити в Східних монархіях і середземноморських імперіях, напрочуд схожі між собою. В основі кожної з них перебували реая, які обробляли землю, і ту їм довіряла держава» (Ортайли, 2019: 66). Очевидно, що саме в цьому – у відсутності приватної власності на землю (а земля була основним засобом виробництва у домодерних суспільствах) на Сході та її наявність на Заході – лежить принципова різниця між цивілізаціями Сходу і Заходу. Інша річ, що переваги приватної власності над державною чи колективною у повній мірі стали відчутні з утвердженням ринкових відносин. Відповідно тоді й почалося піднесення Заходу і занепад Сходу.

Вітчизняна історіографія до позитиву Османської імперії, в тому числі з точки зору взаємодії цивілізацій у Північному Причорномор'ї, відносить наступне. По-перше, завдяки завоюванню значних територій до імперії увійшли етноси і державні утворення різних цивілізацій – греко-римська (візантійська) і ісламська, народи Балкан і Центрально-Східної Європи, вірмени, євреї, володіння Великого князівства Литовського. Їх перебування в одній державі посилювало цивілізаційну взаємодію у Північному Причорномор'ї, що засвідчує аналіз історії Південного узбережжя Криму, археологічні дослідження останніх років Білгород-Дністровська, Тягини тощо.

По-друге, на відміну від інших імперій (хоча б тієї ж Російської) держава Османів запровадила поділ населення на етноконфесійні групи, що мали внутрішню автономію. У селах зі змішаним населенням (скажімо, на Південному узбережжі Криму) справами кожної етноконфесійної групи опікувалися староста і відповідний священик, а для узгодження справ усього села

утворювався сільський комітет (Ортайли, 2019: 67). Аналогічним чином було побудоване управління в містах. Такий стан речей надавав можливість більшості етносів зберегти своє етноконфесійне, етнокультурне і цивілізаційне обличчя (Галенко, 2010: 662). Щодо України мова йде про такі народи як ногайці, кримчаки, караїми, кримські греки, вірмени і звичайно українці, які мешкали у володіннях Османської імперії.

Докладно про систему міллету (певна етноконфесійна спільнота) І. Ортайли пише у розділі «Меншини та система міллету в Османській імперії». Очевидно, що релігія була вирішальним чинником збереження етнічної самобутності в умовах імперії – в Османських володіннях у Північному Причорномор'ї і Криму це стосувалось більшості етносів. В цілому Османській державі панувала релігійна толерантність, проте вона була відносною. Так, немусульмани платили спеціальний податок (християни платили поголовний податок – харадж – до скарбниці султана і, якщо вони користувались землею османа-землевласника, ще й десятину за користування землею), на місцях відчувався тиск на них. Тому нерідко християни Криму приймали іслам. У XVII–XVIII ст. ставлення до підданих-християн погіршилось, що фактично можна прирівняти до відміни свободи віросповідання – їх не допускали на державну і військову службу, вони не могли свідчити в суді проти мусульман, зазнав тиску і терору Константинопольський патріархат тощо. Тому релігійну політику Османів щодо представників інших конфесій слід сприймати критично, враховувати її зміни, не абсолютизуючи ані толерантність, ані гоніння.

Так, у Криму за часів панування Османів успішно йшов процес формування кількох етносів – кримських татар (кримців), кримських греків і кримських вірмен, в цілому добре почувалися караїми й українці. А ось кримчаки, італійці та феодорити-готи переживали не кращі часи, а кримські греки поділились на дві лінгвістичні групи – румів і урумів (вони перейшли на турецьку мову) (Араджіони, 2004). Проте далеко не всі їхні проблеми безпосередньо пов'язані з володарюванням Османів. Безумовно, в османський час Крим в етноконфесійному плані пережив період розквіту і став своєрідним «садочком» появи нових етносів, в тому числі на основі попереднього населення. А ось за часів панування російської імперії (чи то у формі монархії Романових, чи то у формі СРСР) етнічна структура Криму зазнала нищівного руйнування – були виселені кримські греки, згодом – рештки італійців, півострів було «звільнено» від кримських татар (їх було вигнано і депортовано), зруйновано основи життя громад кримчаків, караїмів і євреїв-талмудистів тощо.

І. Ортайли відмічає наявність в імперії чисельного іудейського населення, але серед етномовних груп (етносів) євреїв згадує лише ашкеназів і романістів (нащадків візантійських євреїв). Між тим ситуація з іудеями в Османських володіннях у Північному Причорномор'ї була набагато складнішою – крім зазначених тут мешкали кримчаки, караїми і талмудисти (Кизілов, 2011).

Наочно змальовані причини втрати Османами володінь в Криму і Північному Причорномор'ї у розділі «Османська імперія XVIII ст.». І. Ортайли наголошує, що поразка у війні 1683–1699 рр. зі Священною

лігою поставила Османську імперію в упосліджене становище і змусила дотримуватися західного (наразі загальноприйнятого) розуміння міжнародного права. До того Османи укладали договори, які виконували на власний розсуд. Проте, історик приділяє головну увагу відставанню у військових технологіях – змінам в артилерії, підготовці офіцерів, медичному і ветеринарному забезпеченню тощо (Ортайли, 2019: 109–110). Це важливо, але є другорядним для модернізації суспільства. Очевидно, що збройні сили є відображенням рівня соціально-економічного розвитку країни. Головні вади армії Османів полягали у «родових» особливостях суспільства, які врешті довели імперію до краху.

Так, Ф. Фукуяма вказує на такі особливості держави Османів, які у XVIII ст. не могли забезпечити імперії стабільності і процвітання – централізація перестала бути їхньою монополією, державні інституції були сумішшю сучасних та родоплемінних складових і при зміцненні родових (сімейних) зв'язків всі система конала, адміністративні і військові інститути базувались на доведеній до абсолюту системі військового рабства (девшірме), складовою яких були яничари, але вона втратила ефективність через природне бажання еліт передати зароблене (статус, майно тощо) дітям, запозичена у візантійців тимарна система (надання кінним воїнам за службу наділів) занепадала, система управління була патріархальною, соціальні верстви, в тому числі еліта, були слабкі й неорганізовані. Вчений наголошує, що основа Османської імперії – інститут військового рабства – «тупикова гілка глобального політичного розвитку». Ця система існувала у специфічних умовах окремих східних і мусульманських держав, сприяла їх швидкому піднесенню, але надалі стала гальмом і навіть руйнівником. Ще одна принципова і врешті смертельна вада полягала у відсутності в імперії власного капіталізму з відповідним економічним зростанням і залежністю від завоювань нових ресурсів. Процес занепаду, за Ф. Фукуямою, почався в Османській імперії вже на початку XVII ст., періоди піднесення були тимчасовими і не мінiali загального вектору. Від краху її до 1923 р. (фактично до 1909 р.) рятували західні запозичення, але цього виявилось замало (Фукуяма, 2019: 238–252).

Висновки. Праця турецького історика І. Ортайли «Османи на трьох континентах» істотно збагачує наші уявлення щодо історії османських володінь в Криму і Північному Причорномор'ї. Разом з тим вона викликає питання і відповідні роздуми. Безумовно, Османська імперія вплинула на українське суспільство, зумовила його відмінність від північних сусідів. Її присутність у Чорномор'ї мала наслідком взаємодію ісламської середземноморської цивілізації зі східноєвропейською православною, причому Україна знаходилась у центрі цієї взаємодії. У вітчизняній літературі головну увагу традиційно приділяють військово-політичній сфері, а І. Ортайли робить наголос на релігійній, культурній та етнічній взаємодії, хоча взаємовпливи у соціально-економічній сфері залишаються недостатньо розробленими.

Не до кінця з'ясованим є також питання щодо того, наскільки Османська імперія успадкувала традиції і надбання своїх попередників. Від цього залежить відповідь не лише на питання чи була Порта Третім Римом.

Нас більше цікавить питання про ретрансляцію османами спадщини Візантії на українські землі. Безумовно, Османи успадкували окремі візантійські традиції, але міра наслідування залишається не з'ясованою. Так, якщо І. Ортайли вважає Порту повноправним спадкоємцем Візантії, то Ф. Фукуяма стверджує протилежне. Питання залишається дискусійним, що дає підстави сподіватися на появу відповідних студій. Нам видається, що в основі османської цивілізації знаходились традиції степовиків-тюрків.

А запозичення, зокрема західних технологій і візантійських інституцій було суто утилітарним, не змінювало сутності османської імперії – степової, військово-деспотичної. Звичайно, не варто заперечувати при характеристиці цивілізаційних основ Османської імперії вплив ісламу, Сходу (зокрема, Близького Сходу), протистояння Заходу.

Насамкінець наголосимо, що українським історикам необхідно більше уваги приділяти турецькій історіографії при вивченні історії України.

Література:

1. Robak I., Vodotyka S. Book review. Ilber Ortayli. Ottomans on Three Continents. *Hiperboreea: Balkan History Associan. The Pennsylvania state university press*. 2020. Vol. 7. № 1. P. 99–103.
2. Араджіони М. А. Крымские греки. От киммерийцев до крымчаков (народы Крыма с древнейших времен до конца XVIII ст.). Симферополь : Таврида плюс, 2004. С. 137–157.
3. Вирський Д. Українська осінь Середньовіччя: «тектонічне» XV століття. 10 травня 2019 р. URL : https://zn.ua/HISTORY/ukrainskaya-osen-srednevekovya-tectonicheskij-hv-vek_317148.html
4. Галенко О. І. Османська імперія. Енциклопедія історії України. Київ : Наук. думка, 2010. Т. 7. С. 652–664.
5. Кизілов М. Б. Крымская Иудея: Очерки истории евреев, караимов и крымчаков в Крыму с античных времен до наших дней. Симферополь : Изд-во «Доля», 2011. 336 с.
6. Ортайли І. Османи на трьох континентах / пер. з турецьк. О. Кульчинського. Львів : Видавництво Анети Антоненко ; Київ : Ніка-Центр, 2019. 208 с.
7. Фукуяма Ф. Витоки політичного порядку: Від прадавніх часів до Французької революції / пер. з англ. Р. Корнута. Київ : Наш формат, 2019. 576 с.

References:

1. Robak, I., Vodotyka, S. (2020). Book review. Ilber Ortayli. Ottomans on Three Continents. *Hiperboreea: Balkan History Associan. The Pennsylvania state university press*, Vol. 7, No. 1, pp. 99–103. [in English].
2. Aradzjhioni, M. A. (2004). Krymskie greki. Ot kimmerijcev do krymchakov (narody Kryma s drevnejshih vremen do konca HVIII st.) [Crimean Greeks. From the Cimmerians to the Crimean Tatars (the peoples of Crimea from ancient times to the end of the eighteenth century.)]. Simferopol : Tavrida plyus, pp. 137–157. [in Russian].
3. Vyrskyi, D. (2019). Ukrainska osin Srednovichchia: «tektonichne» KhV stolittia. 10 travnia 2019 r. [Ukrainian autumn of the Middle Ages: "tectonic" of the XV century. May 10, 2019]. Retrieved from : https://zn.ua/HISTORY/ukrainskaya-osen-srednevekovya-tectonicheskij-hv-vek_317148.html [in Ukrainian].
4. Halenko, O. I. (2019). Osmanska imperiia. Entsyklopediia istorii Ukrainy [Ottoman Empire. Encyclopedia of the History of Ukraine]. Kyiv : Nauk. dumka, T. 7, pp. 652–664. [in Ukrainian].
5. Kizilov, M. B. (2011). Krymskaya Iudeya: Ocherki istorii evreev, karaimov i krymchakov v Krymu s antichnih vremen do nashih dnei [Crimean Judea: Essays on the history of Jews, Karaites and Crimean Tatars in Crimea from ancient times to the present day]. Simferopol : Izd-vo «Dolya», 336 p. [in Russian].
6. Ortaily, I. (2019). Osmany na trokh kontynentakh / per. z turetsk. O. Kulchynskoho [Ottomans on three continents / translated from Turkish by O. Kulchynsky]. Lviv : Vydavnytstvo Anety Antonenko ; Kyiv : Nika-Tsentr, 208 p. [in Ukrainian].
7. Fukuiama, F. (2019). Vytoky politychnoho poriadku: Vid pradavnikh chasiv do Frantsuzkoi revoliutsii. Per. z anhl. R. Kornuta [Origins of the political order: From ancient times to the French Revolution / translated from English. R. Kornuta]. Kyiv : Nash format, 576 p. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.06.2021
The article was received 18 June 2021